

POGLED UNAZAD: »BOLONJSKO SVEUČILIŠTE« I PERSPEKTIVE VISOKOG OBRAZOVANJA U SRBIJI NA POČETKU 21. STOLJEĆA

Michael Antolović, Slobodan Sadžakov

Pedagoški fakultet u Somboru, Univerzitet u Novom Sadu
Podgorička 4, 25000 Sombor, Srbija
mihael.antolovic@pef.uns.ac.rs;
slobodansadzakov@yahoo.com

Primljen: 24. 6. 2022.
Prihvaćen: 29. 8. 2022.

U radu se analizira provođenje »bolonjske reforme« visokog obrazovanja u Republici Srbiji tijekom prethodnih petnaest godina. Naglašavajući neoliberalizam kao ideološku osnovu reforme, autori su podvrgli kritičkoj raščlambi njezine normativne ciljeve i postignuća. Autori zaključuju da restrukturiranje sveučilišta na tržišnim načelima i njihovo pretvaranje u profitne organizacije vodi postepenom urušavanju osnovne funkcije modernog sveučilišta, oličene u traganju za istinom i proizvodnjom znanja. Nasuprot proklamiranom »društvu znanja«, reforma je dovela do snižavanja znanstvenih i obrazovnih standarda i zanemarivanja neposredno neprimjenjivih znanja što posve mijenja društveno vrednovanje znanja i znanosti te ima za posljedicu uspostavljanje »društva neznanja«.

Ključne riječi: »Bolonjska reforma«, Republika Srbija, »društvo znanja«, visoko obrazovanje, neoliberalizam

Uvod¹

Gotovo dva desetljeća od početka reforme visokog obrazovanja u Republici Srbiji na načelima tzv. »Bolonjske deklaracije« predstav-

¹ Rad je nastao u sklopu istraživanja na projektu »Obrazovne institucije u vremenu globalizacije« koji financira Pokrajinski sekretarijat za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost AP Vojvodine. Ovaj rad predstavlja nastavak naših dosadašnjih istraživanja koja se

ljaju, čini se, sasvim dostatan razlog kako bi se kritički prosuđivalo o njezinim dometima i inherentnim ograničenjima. Ovo tim prije budući da, usprkos sveobuhvatnosti reforme i njezinih dalekosežnih posljedica, zbilja novog tzv. »bolonjskog sveučilišta« sve do nedavno nije bila predmetom sustavnog znanstvenog istraživanja. Naprotiv, nakon što je i Srbija prihvatila »bolonjsku reformu« 2005. godine, njezino provođenje pratila je, posve paradoksalno, upadljiva nezainteresiranost akademske zajednice koja je, uglavnom mnogo više kao objekt a ne kao subjekt, pasivno sudjelovala u reformi koju su provodile obrazovne vlasti (Negrišorac, 2022; Antolović i Sadžakov, 2021, 128–129). Stoga ne iznenađuje što je gotovo u potpunosti izostala svaka sustavna rasprava u pogledu ciljeva, svrhe i karaktera najobuhvatnijih reformskih zahvata na području visokog obrazovanja tijekom posljednjih pola stoljeća. U medijima su prevladavali izrazito afirmativni sudovi promotora »bolonjske reforme« koji su posve nekritički inzistirali isključivo na novim mogućnostima koje će se, navodno, srpskom visokoškolskom sustavu otvoriti njegovim pristupanjem »europskom prostoru visokog obrazovanja«, dok o ukupnom ideološkom kontekstu reforme, njezinim latentnim ciljevima i dugoročnim posljedicama, osobito u zemljama europske »poluperiferije«, nije bilo gotovo ni govora. Istovremeno, iako kritički sudovi prema reformi visokog obrazovanja u Srbiji nisu sasvim izostali, njih se, poput većine europskih zemalja, moglo pronaći na margini javnog života. Tako je na tragu ideja koje je u svome sada već klasičnom djelu *Teorija neobrazovanosti. Zablude društva znanja* iznio Konrad Paul Liessmann (Liessmann, 2008) nekolicina srpskih znanstvenika (većinom društveno-humanističkog usmjerenja) s rezervom pristupala reformi ukazujući prvenstveno na njezine brojne nedorečenosti i potencijalne opasnosti koje po fizionomiju srpskog društva nosi odbacivanje tradicionalnog sveučilišnog obrazovanja humboldtovskog tipa. Poput Hajrudina Hromadžića u Hrvatskoj koji je među prvima na prostoru bivše Jugoslavije ukazivao na brojne proturječnosti novog »bolonjskog sveučilišta« (Hromadžić, 2007) te Zlatana Delića i Hariza Šarića u Bosni i Hercegovini (Delić i Šarić, 2013), kritički stav pre-

odnose na problematiku »bolonjske reforme«. Na osnovu tih istraživanja, čije smo određene uvide preuzimali, nastojali smo dodatno produbiti analizu ove tematike, sagledavajući nove momente procesa transformacije sveučilišnog obrazovanja, uz konzultiranje najnovijih istraživanja drugih autora. Riječ je o radovima: Antolović, Sadžakov i Marković 2016; Antolović 2017; Sadžakov i Antolović, 2021.

ma reformi visokog obrazovanja u Srbiji iznosila je nekolicina autora (Gačanović, 2010; Rajić, 2010; Jerković, 2011; Kamerer, Milisavljević, 2014; Baucal, 2015; Ilić, 2015; Šijaković, 2016; Kuzmanović Jovanović, 2020) među kojima su najsystematičniji bili filozof Milan Uzelac (Uzelac, 2009), antropolog Ivan Kovačević (Kovačević, 2008; Kovačević, 2009) te sociolozi Slobodan Antić (Antić, 2012; Antić, 2022) i Danilo Vuković (Vuković, 2017). Naposljetku, nedavno je objavljena i hrestomatija tekstova karakterističnog naslova *Od obrazovanja do neobrazovanja. Tri teorije* (Cvejić i Krstić, 2020) koja prati razvoj ideje obrazovanja od Humboldtovih, preko Adornovih zaključno s Liessmannovim shvaćanjima, kao i dva zbornika radova: u jednome autori tematiziraju nastanak, razvoj i suvremeni preobražaj modernog sveučilišta ističući posebice njegove ideološke pretpostavke (Antolović i Sadžakov, 2021), dok je u drugom težište prvenstveno na društvenoj ulozi suvremenog sveučilišta (Pudar Draško i Pavlović, 2021).

Ideja sveučilišta i »bolonjska reforma«

Nastanak modernog sveučilišta s pravom se vezuje za sveučilište u Berlinu koje je osnovano 1810. godine u sklopu šireg procesa »defenzivne modernizacije« i sveobuhvatnih »reformi odozgo«, provedenih kao odgovor na strukturalnu krizu u kojoj se našlo prusko društvo tijekom Napoleonovih ratova (Wehler, 1987, 472–485). Prema shvaćanju tvorca Berlinskog sveučilišta, Wilhelma von Humboldta, obrazovanje je predstavljalo put ka stjecanju »samosvrhovitog duhovnog i moralnog obrazovanja« (Humboldt, 1990; usp. Zagorac, 2017). U biti, riječ je o naglašavanju mogućnosti svestranog razvoja ljudske ličnosti posredstvom obrazovanja. Humboldt je također smatrao da obrazovanje posredstvom »čiste« znanosti posjeduje prednost nad stručnim, tj. specijalističkim obrazovanjem. Ideja sveučilišta utemeljena na Humboldtovim načelima prednost je, dakle, poklanjala »čistoj«, tj. neposredno neprimjenjivoj znanosti, kao i nizu humanističkih disciplina za koje se smatralo da proučavaju najvrjednija duhovna dostignuća cjelokupnog čovječanstva (Antolović, Sadžakov i Marković, 2016, 12). Na uobličavanje modernog sveučilišta, pored Humboldtovih ideja, utjecalo je više činitelja (Ash, 2006). Ipak, nesumnjivo je da su sloboda znanstvenog stvaralaštva, jedinstvo znanosti i istraživanja, kao i svestrana duhovna izgradnja ličnosti predstavljale ideje na kojima se zasnivalo moderno

sveučilište. Izvorno zamišljeno kao elitna institucija koja bi, osim posvećenosti »čistoj znanosti«, povezivala znanstvena istraživanja s nastavom i istovremeno doprinosila duhovnom usavršavanju studenata izgrađujući ih kao samosvjesne, prosvijećene i stvaralačke individue, sveučilište je već tijekom druge polovine 19. stoljeća postepeno gubilo svoj elitistički karakter i pretvaralo se u instituciju koja je osiguravala visokoobrazovani kadar neophodan za funkcioniranje moderne građanske države i njenog sve složenijeg birokratskog aparata (Antolović i Sadžakov, 2021, 121–126). Uočavajući ovu činjenicu, na nju je kritički upozoravao još Friedrich Nietzsche smatrajući da se sveučilište više ne može smatrati institucijom koja omogućuje »pravo obrazovanje« (Niče, 1997). Usprkos tomu, moderno sveučilište postalo je jednom od osobnih tekovina europske kulture koju su prihvatila i izvan europska društva u procesu modernizacije i »velike transformacije« u drugoj polovini 19. i tijekom većeg dijela 20. stoljeća (Osterhammel, 2010, 1135–1147). Širenje mreže sveučilišta i njihovo omasovljenje tijekom 20. stoljeća (tj. širenje socijalne baze iz koje su se regrutirali studenti) doprinijelo je tomu da su sveučilišta (iako slijedeći različitu dinamiku) postepeno sve više gubila svoj elitistički karakter pretvarajući se u masovne institucije. One su već sredinom 20. stoljeća, po sudu Theodora Adorna, zbog odsustva čitavog niza preduvjeta u pogledu obrazovnog koncepta, pružale jednu vrstu »poluobrazovanja« (Cvejić i Krstić, 2020).

Sličan je bio i razvojni put koji su prošla sveučilišta u nekadašnjoj Jugoslaviji. Ekspanzija visokog obrazovanja i njegovo otvaranje prema pripadnicima siromašnijih (većinom seljačkih i radničkih) društvenih slojeva odvijala u sklopu socijalističkog programa »ubrzane modernizacije« tijekom pedesetih, šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća (usp. Bondžić, 2010). Nakon raspada Jugoslavije u novim državama-nasljednicama, pa tako i u Srbiji, visoko obrazovanje nastavilo se najvećim dijelom razvijati na osnovama postavljenim u vrijeme socijalističke Jugoslavije. Na početku novog milenija, usporedno s političkom, gospodarskom i društvenom tranzicijom iz »socijalizma u kapitalizam«, ono se suočilo s potrebom prilagodbe novoj stvarnosti obilježenoj procesima ujedinjavanja Europe i globalizacije i što je, čini se, daleko važnije, suverenom prevagom neoliberalne ideologije (Vuković, 2017; Antolović i Sadžakov, 2021).

Tijekom prethodnih četvrt stoljeća sustav sveučilišnog obrazovanja u europskim zemljama doživio je temeljitu preobrazbu. Kao inte-

gralni dio stvaranja zajedničkih europskih institucija i uspostavljanja jedinstvenog »europskog prostora visokog obrazovanja« izvršena je unifikacija sustava visokog obrazovanja u zemljama-članicama Europske unije kao i u onima koje se, poput Srbije, nalaze u procesu »vječitog« pridruživanja Uniji. Naime, na skupu održanom u lipnju 1999. u Bologni, sjedištu najstarijeg europskog sveučilišta, ministri obrazovanja iz 29 europskih zemalja usvojili su deklaraciju u kojoj su se obvezali da će »proces izgradnje i harmonizacije europskog prostora visokog obrazovanja« biti završen do 2010. godine. Radi ostvarenja tog cilja potpisnici »Bolonjske deklaracije« prihvatili su uspostavljanje sustava »lako razumljivih i usporedivih akademskih zvanja«, organiziranje studija na dvije osnovne razine – osnovnom i diplomskom (a zatim i doktorskom) studiju, kao i broičano iskazivanje stečenih znanja i vještina u vidu jedinstvenog europskog sustava prijenosa bodova (ECTS) (Antolović i Sadžakov, 2021, 133–134). Osnovne razloge za unificiranje kriterija unutar sustava visokog obrazovanja predstavljali su neophodnost unaprjeđenja suradnje europskih sveučilišta i uspostavljanje mobilnosti studenata i nastavnika. Sve ovo imalo je, međutim, za cilj »unaprijediti sposobnost za zapošljavanje europskih građana i međunarodnu konkurentnost europskog sustava visokog obrazovanja« (*Bologna Declaration*, 1999). Praktično-pragmatički duh »Bolonjske deklaracije« u potpunosti je bio sukladan politici koju je Europski savjet utvrdio u »Lisabonskoj strategiji« 2000. godine, zahtijevajući da Europska unija »postane najkompetitivnije i najdinamičnije gospodarstvo zasnovano na znanju u svijetu, koja je sposobna za održivi gospodarski rast kao i za više i bolje poslove i veću društvenu koheziju« (*Presidency Conclusions Lisbon European Council 23 and 24 March 2000*, 2000). Imajući u vidu ovu činjenicu, unifikaciju i restrukturiranje europskog sustava visokog obrazovanja na osnovama »bolonjske reforme« potrebno je promatrati unutar navedenog ideološkog konteksta. Njegovu najbitniju značajku predstavlja stvaranje čvrstih veza između sveučilišta i gospodarstva kako bi se omogućila neometana »mobilnost radne snage na jedinstvenom europskom tržištu rada« i povećala kompetitivnost europskog sustava visokog obrazovanja na u međuvremenu globaliziranom tržištu »obrazovnih usluga« (Antolović i Sadžakov, 2021, 129).

Neoliberalna paradigma kao osnova »bolonjskog sveučilišta«

U koncipiranju »bolonjske reforme« njenim kreatorima je kao model poslužio anglo-američki sustav visokog obrazovanja. Pri ovakvoj odluci oni su nastojali podignuti *rejting* europskih sveučilišta i na taj način privući studente iz drugih dijelova svijeta koji, već desetljećima unazad, odlaze na studij na prestižna sveučilišta u Velikoj Britaniji i SAD-u (Becker, 2012; Mencinger, 2004). Temeljno polazište predstavljala je pretpostavka da razvoj suvremenih društava počiva na širenju i uvećanju znanja, kao i da ulaganje u razvoj znanja doprinosi općem gospodarskom razvoju. Odatle je sintagma 'društvo znanja' koja izražava ova načelna uvjerenja u međuvremenu postala veoma udomaćena u javnom diskursu. Ovaj izraz izvorno je, još tijekom ranih 1970-ih godina, uporabio ugledni američki sociolog Daniel Bell kako bi njime označio strukturalnu promjenu između industrijskog društva (koje je počivalo na radu, sirovinama i kapitalu) i novog tzv. postindustrijskog društva koje počiva na sve većem broju usluga i neposrednoj primjeni znanstvenih znanja u gospodarskom životu (Bell, 1973). U međuvremenu, od kraja 90-ih godina 20. stoljeća izraz 'društvo znanja' je ušao u široku uporabu u javnom govoru u europskim zemljama. Neprestanim pozivanjem na 'društvo znanja' – koje će navodno omogućiti nezaustavljivi gospodarski rast i materijalno blagostanje građana – državne i sveučilišne vlasti nastojale su legitimirati reformu visokog obrazovanja koja se odvijala na prijelomu 20. i 21. stoljeća (usp. Lorenz, 2006; Uzelac, 2009).

Restrukturiranje tradicionalnog sveučilišta i njegova preobrazba u novo »bolonjsko sveučilište« kako bi se, navodno, odgovorilo potrebama suvremenog »društva znanja«, provedeno je na temelju neoliberalne političke ideologije koja je nakon 1991. doživjela svjetski trijumf. Kao »program za uništavanje onih kolektivnih struktura koje smetaju čistoj logici tržišta« (Bourdieu, 1998), neoliberalna politika, osim povećanja nejednakosti u raspodjeli društvenog bogatstva, ima za posljedicu i deprofesionalizaciju, smanjenje broja zaposlenih u javnim službama te opadanje kvalitete usluga (Lorenz, 2006). Važno je podsjetiti da je neoliberalna ideološka agenda predstavljala konceptualnu paradigmu koju su, s izuzetkom donekle Mađarske i Grčke, slijedile, a i dalje slijede, sve vlade europskih zemalja uključujući i Srbiju (Harvi, 2012; Vuković,

2017). Sukladno tome, neoliberalna ideologija predstavljala je idejnu osnovu i za »bolonjsku reformu« visokog obrazovanja. Ovo posebice budući da se reformom nastojalo preustrojiti sveučilište na načelima slobodnog tržišta tako što bi se izvršila njegova preobrazba u ustanovu čija je osnovna uloga pružanje »obrazovnih usluga« (Antolović i Sadžakov, 2021, 130). Stoga je nesumnjivo da su se tvorcima »bolonjske reforme« prilikom restrukturiranja europskog »prostora visokog obrazovanja« prvenstveno rukovodili razlozima gospodarske efikasnosti i profitabilnosti videći u visokom obrazovanju još jednu u nizu usluga koja se slobodno »prodaje« na tržištu. Imajući u vidu izrazitu tržišnu orijentaciju u provođenju reforme europskih sveučilišta, pojedini autori govore o nastupanju *kognitivnog kapitalizma* – novom obliku kapitalističkog gospodarstva u kojemu se akumulacija kapitala vrši posredstvom proizvodnje i komodifikacije znanja, tj. njegovim pretvaranjem u robu široke potrošnje (Hromadžić, 2007; Kuzmanović Jovanović, 2020). Ispravnost ovog suda potvrđuje i činjenica da donositelji političkih odluka nastoje sveučilišta pretvoriti u »tvornice patenata« koje mogu ostvariti profit na tržištu ili u organizacije *think-tanks* stručnjaka koji osmišljavaju različite strategije ideološkog legitimiranja politike koju provode vlasti (Šijaković, 2016). Istovremeno, sveučilišta se sve više usmjeravaju ka uskostručnim, specijalističkim studijskim programima tehničko-tehnološke naravi koji odgovaraju na »realne društvene i životne potrebe«, definirane logikom i potrebama tržišta (Hromadžić, 2007).

Podsjetimo i na to da su Richard Levins i Richard Lewontin još davne 1985. godine u svojoj knjizi *Dijalektički biolog* iznijeli mišljenje da je moderna znanost gotovo u potpunosti integrirana u mašineriju kapitalizma i da podliježe istim uvjetima koji vrijede i za bilo koju drugu robu (Levins i Lewontin, 1985). Oni o komodifikaciji znanosti govore kao o zakonomjernom dijelu procesa kapitalističkog apsorpiranja svega onoga što može donijeti profit. U tom svjetlu, spomenuti autori razmatrali su položaj znanosti, odnosno utjecaj određenih društvenih interesa (prvenstveno ekonomskih) na znanstvena istraživanja te na samorazumijevanje i funkcioniranje znanstvenika u tom kontekstu. Na tragu navedenog može se primijetiti da se značajan broj znanstvenih istraživanja sve više pokazuje kao poslovno ulaganje određeno zahtjevima tržišta te da ne predstavlja nužno ono najpotrebnije (gledano sa stajališta interesa velikog broja ljudi), već ono najisplativije (dakle, ono što odgovara

interesima manjeg broja pojedinaca i kompanija koje ostvaruju profit). U spomenutom procesu znanstvenici se sagledavaju kao dio »proizvodnih troškova« te kao sofisticirana vrsta najamnih radnika (istina, često izdašno finansijski nagrađenih za svoj trud) koja se mora »uklopiti« u mašineriju »interesa profita« i povinovati komercijalnom trendu, uz odustajanje od preispitivanja cjelokupnog društvenog konteksta u kojemu znanost funkcionira (uključujući i ciljeve i uvjete znanstvenog istraživanja na koji znanstvenici sve manje utječu). Moderni znanstvenici, dakle, sve više potpadaju pod utjecaj »znanstvenog menadžmenta« koji je opet tijesno povezan sa zahtjevima tržišta, odnosno u »dosluhu« sa zahtjevima financijera koji usmjeravaju rad znanstvenika, a također i način rada sveučilišta (na kojemu djeluje značajan dio znanstvenika). Upravo je sveučilište mjesto »proizvodnje« potrebnih kadrova i određenog tipa znanja te otuda i njegovo sve izrazitije podešavanje tržišnim zahtjevima (trajanje studija, broj doktorata, brzina i efikasnost studiranja, strukturiranje onoga što se smatra znanjem, itd.). Riječ je, dakle, o nadzoru i zahtjevima onih koji kontroliraju resurse (državna tijela i agencije, privatne fondacije, korporacije), odnosno onih koji određuju sredstva koja se odnose na rad znanstvenika i sveučilišta u cjelini (dodjela stipendija, donacija, projekata).

»Postignuća« – nestanak tradicionalnog sveučilišta?

Reforma visokog obrazovanja u Srbiji odvijala se usporedno s tzv. procesom tranzicije koji je uslijedio nakon petooktobarskih promjena 2000. godine, obilježenim kontinuiranom političkom nestabilnošću, čestim promjenama vlada i procesom strukturalnih ekonomskih reformi (privatizacija, smanjenje javnih službi, smanjivanje javnih rashoda) koje su, sukladno neoliberalnoj doktrini, provedene tijekom prethodna dva desetljeća. Reforma visokog obrazovanja u Srbiji započela je formalnim pristupanjem »bolonjskom procesu« 2003. i donošenjem novog *Zakona o univerzitetu* 2005. godine kao integralni dio politike priključenja Europskoj uniji koju su, uz određene nijanse, provodile sve srpske vlade nakon 5. oktobra (Antolović i Sadžakov, 2021, 128). Osim akademskih sloboda, autonomije sveučilišta, jedinstva znanstvenog odnosno umjetničkog i nastavnog rada, *Zakon o univerzitetu* utvrdio je da se visoko obrazovanje zasniva i na usklađivanju s europskim sustavom

visokog obrazovanja i unaprjeđivanju akademske mobilnosti nastavnog osoblja i studenata; ravnopravnosti visokoobrazovnih ustanova bez obzira na oblik vlasništva, odnosno na to tko im je osnivač; afirmiranju konkurencije obrazovnih i istraživačkih usluga radi povećanja kvalitete i efikasnosti visokoškolskog sustava; osiguravanju kvalitete i efikasnosti studiranja (*Zakon o visokom obrazovanju*, 2005).

Donošenje Zakona kao i cjelokupnu reformu inicirale su obrazovne vlasti, prije svega Ministarstvo prosvete i sporta koje je angažiralo brojne suradnike iz nevladine organizacije Alternativna akademska obrazovna mreža (AAOM) u kojoj su djelovali sveučilišni nastavnici s brojnim međunarodnim kontaktima.² Ovo izrazito reformistički orijentirano Ministarstvo određivalo je i glavni smjer reformi visokog obrazovanja i kontroliralo njihovo provođenje na sveučilištima. Od značaja su dvije činjenice. Prvo, reforma nije bila praćena javnom raspravom unutar akademske zajednice koja je, bez značajnijih inicijativa, većinom pasivno sudjelovala u promjenama visokog obrazovanja. U literaturi se ukazuje i na postojanje mišljenja da su »sveučilišta apriorno pozitivno gledala na najavljene promjene prvenstveno se rukovodeći benefitima« koje bi donijelo uključivanje Srbije u »europski prostor visokog obrazovanja« (Jerković, 2021, 91). Drugo, reforma je provedena na različite načine na pojedinim fakultetima. Dok su u njoj prednjačili fakulteti prirodoslovnih i tehničko-tehnoloških znanosti, fakulteti društvenih i humanističkih znanosti pasivno su se odupirali najavljenoj reformi te su tek s donošenjem *Zakona o univerzitetu* započeli preko volje s prilagođavanjem svojih programa novom režimu studija. Ovo je imalo za posljedicu formalizam u koncipiranju novih studijskih programa: oni su osmišljeni u kratkom razdoblju i bez jasnog uvida u to što se s reformom – osim usklađivanja s praksom visokoobrazovnih institucija u »europskom prostoru visokog obrazovanja« – zapravo želi postići. Kao i u drugim europskim zemljama, i u sustav visokog obrazovanja u Republici Srbiji uveden je izrazito složen i visoko birokratiziran sustav akreditacije i evaluiranja studijskih programa. Istovremeno, novi studijski programi bili su djelomice usporedivi s odgovarajućim studijskim

²AAOM je osnovana 1998. i okupljala je sveučilišne nastavnike koji su bili istaknuti kritičari režima Slobodana Miloševića zbog čega su neki od njih izgubili pozicije na sveučilištu nakon donošenja *Zakona o univerzitetu* iz 1998. godine (Vuković, 2017, 206).

programima u Europskoj uniji kako bi se omogućila mobilnost studenata i nastavnika unutar »europskog prostora visokog obrazovanja«. Obrazovne i sveučilišne vlasti inzistirale su prvenstveno na zadovoljenju formalnih kriterija kao što su uvođenje tri razine studija – osnovnih (BA), diplomskih (MA) i doktorskih studija (PhD), kvantifikacija nastavnih sadržaja posredstvom »europskog sustava prijenosa bodova« (ECTS) te uvođenje mnoštva (ranije nepostojećih) izbornih predmeta kako bi se jednim dijelom studiji individualizirali sukladno interesima studenata. Upada u oči činjenica da je na već postojeće četverogodišnje studije jednostavno nadodana po jedna godina master studija čime su u stvari stari studijski programi »prepakirani« u novu »bolonjsku ambalažu«. Stoga, budući da – usprkos obvezatnim procedurama akreditacije i evaluacije – kvaliteti nastavnih sadržaja nije poklanjana dostatna pažnja tijekom prvih godina reforme (Jerković, 2011), nekoliko godina kasnije osnovano je i posebno Nacionalno telo za akreditaciju i obezbeđenje kvaliteta u visokom obrazovanju (NAT) kao i Nacionalni savet za visoko obrazovanje (Vuković, 2017, 202).

Nakon što je na navedenim osnovama započela reforma studijskih programa, oni su tijekom proteklih 17 godina pretrpjeli brojne izmjene u svakom novom ciklusu akreditacije. Pokazalo se da i u području visokog obrazovanja, kako na polju znanstvenog tako i nastavnog rada, postoji ogroman jaz između deklarativnih ciljeva »bolonjske reforme« i njihovog provođenja u praksi. Pri tome brojne činjenice opovrgavaju neke od temeljnih ciljeva reforme. Ono što je, čini se, posve neprijeporno je sljedeće:

- 1) Skraćivanje trajanja studija kako bi studenti što prije stekli određenu razinu kvalifikacija i pronašli zaposlenje nije zaživjelo u praksi, usprkos tome što je to bio jedan od u javnosti često navođenih razloga za provođenje reforme. Posve suprotno, pokazalo se da je studij praktično produljen, s obzirom na to da je diploma master studija postala neophodna kako bi se pronašlo zaposlenje. Povezano s time opovrgnute su i nade da bi »tržište rada« (jedna od najomiljenijih poštapalica zagovornika reforme) moglo poslužiti kao svemoćni regulator ponude i potražnje za određenim obrazovnim profilima (Antolović i Sadžakov, 2021, 133–137). Naime, Srbija ne samo da nema potrebe za ovolikim brojem diplomiranih studenata nego njena gospodarska struktura ima potrebu pretežito za

jeftinom, manualnom radnom snagom i ograničenim brojem profesija neophodnih za funkcioniranje državne uprave i javnih službi. U prilog tome, rječito svjedoči i najnoviji socijalni eksperiment u vidu uvođenja tzv. »dualnog obrazovanja« u srpske srednje škole koje se predstavlja kao »najvažnija tema za Srbiju« (Gucijan, 2017).

- 2) Nastupila je izrazita birokratizacija sveučilišta i njegovo »poškoloavanje«: pokazalo se da jedan od proklamiranih ciljeva reforme – rad s malim grupama studenata kako bi se unaprijedila kvaliteta nastave – također nije ostvaren u praksi zbog nespremnosti osnivača (svejedno je li riječ o državi ili privatnoj osobi) da poveća broj nastavnika na sveučilištu (Vuletić, 2009). Naprotiv, praksa je da se maksimizira profit smanjivanjem nastavnog kadra i povećanjem broja studenata što dovodi do povećanja opterećenja sveučilišnih nastavnika. Ovo posebice imajući u vidu rastuću birokratizaciju nastave (kontinuirano ocjenjivanje i »bodovanje« studenata te mnoštvo obvezatnih visokobirokratiziranih postupaka poput evaluacije, akreditacije, samovrednovanja, natjecanja za znanstvene projekte itd.) (Lorenz, 2006). Istovremeno, studenti imaju brojne predisipne obveze što ih dovodi u položaj učenika. Imajući u vidu navedene prakse čini se posve opravdanim govoriti o tome da je u stvari nastupilo »poškoloavanje« sveučilišta (Schulze, 2005).
- 3) Inzistiranje na efikasnosti studiranja i visokom postotku prolaznosti na ispitima je, suprotno deklarativnim ciljevima reforme, uvjetovalo značajno snižavanje kvalitete studija, opadanje akademskih kriterija te smanjenje opsega i dubine studentskih znanja (Antolović, 2017). Istovremeno za nove »bolonjske« studije u Srbiji ne postoji odgovarajući nastavni kadar budući da, kako je argumentirano isticao profesor skandinavistike Ljubiša Rajić, u Srbiji postoje kompetentni nastavnici »za dva i po univerzitet« (Petrušić, 2009). Osim toga, povećanje tzv. »efikasnosti studija« umnožava broj ne samo diplomiranih studenata nego i onih s diplomama doktora znanosti, s nerijetko skromnim znanjima i vještinama, a za kojima istovremeno ne postoji dovoljan broj radnih mjesta niti postoje izgledi da će se ona ikada otvoriti (Cvetićanin, 2021). Imajući u vidu ovu činjenicu jasno je uočljiva inflacija visokoškolskih diploma svih razina – od osnovnih, preko master-diploma zaključno s

doktorskim diplomama. Naime, dok je doktorska disertacija prije početka reforme predstavljala rezultat originalnog znanstvenog rada i doprinos razvoju znanosti, »bolonjski doktorati« predstavljaju »završni dio studijskog programa doktorskih studija«. Stoga su pojedini autori s pravom primijetili da je titula doktora znanosti postala stvar mode, poželjni dodatak biografijama društvene elite, a ne rezultat istinske zainteresiranosti i posvećenosti znanstvenim istraživanjima. Naposljetku, svojevrsna »doktoromanija« neposredno je povezana s plagiranjem znanstvenih radova i kupovinom doktorskih titula koji su poprimili najšire razmjere. Poput brojnih sličnih slučajeva diljem Europe, od ove prakse nisu se suzdržali čak niti neki od najviših državnih dužnosnika (Milanović-Hrašovec, 2016; Antičić, 2022).

- 4) Također je uočljiv i izraziti trend marketizacije i komercijalizacije visokog obrazovanja: dovedeni u položaj »pružatelja obrazovnih usluga«, sveučilišta se međusobno nadmeću nastojeći upisati što više studenata, s obzirom na to da o broju upisanih studenata ovisi njihovo financiranje i, na koncu, opstanak na »tržištu visokog obrazovanja«. Ovo je utjecalo i na preobrazbu odnosa između sveučilišta i studenata – prvima je namijenjena uloga pružanja »obrazovnih usluga« studentima koji postaju njihovi »korisnici« (Antolović i Sadžakov, 2021, 135). Kako bi povećala prihode, sveučilišta povećavaju školarine kao i broj samofinancirajućih studenata pri čemu osobito vode računa o tržišnoj atraktivnosti svojih studijskih programa prilagođavajući ih potrebama svojih budućih »korisnika«. Nedvojbeno je da na ovaj način sveučilišta sve više počinju nalikovati poduzećima koja su uključena u potragu za financijskim sredstvima, tzv. *fundraising* (Hromadžić, 2007; Bok, 2003; Vuković, 2017). U tom kontekstu valja razumjeti i praksu cjeloživotnog učenja (*lifelong learning*) koja je velikim dijelom potekla iz nesigurnosti zaposlenja na suvremenom »tržištu rada« što potiče neprestane prekvalifikacije i dokvalifikacije u vidu »osnaživanja osobnih kompetencija«. Visokoškolskim institucijama omogućeno je »prodavanje« raznih tečajeva korisnicima »obrazovnih usluga« koji su spremni izdvojiti financijska sredstva kako bi stekli ili sačuvali radno mjesto. Na taj način sveučilišno obrazovanje pretvara se u jednu vrstu izravno praktično-primjenjive obuke, tj. »strukovnu

instruktažu« bez širih spoznajnih uvida u smisao, svrhu i granice znanja (Šijaković, 2016). Transformirano tako da »zadovoljava potrebe korisnika«, sveučilište sve manje pažnje posvećuje unaprjeđenju znanosti. Stoga ne iznenađuje da se kao jedan od gorućih problema pojavljuje pitanja opstanka onih studijskih programa (prvenstveno iz područja humanističkih znanosti) koji nisu izravno primjenljivi niti mogu osigurati profit. U tom smislu, iz godine u godinu opada broj studenata upisanih na gotovo sve nastavničke smjerove. Ovo izrazito smanjenje interesa srednjoškolaca za nastavničke profesije posredno svjedoči i o niskom društvenom ugledu ove profesije uopće (Alanović, 2021).

- 5) Izražena privatizacija visokog obrazovanja: dok su u vrijeme donošenja *Zakona o univerzitetu* 2005. u Srbiji postojala tri privatna sveučilišta i nekoliko privatnih visokoškolskih ustanova koje nisu djelovale unutar sveučilišta, 2022. godine uz osam državnih sveučilišta postoji još osam akreditiranih sveučilišta u privatnom vlasništvu koja najvećim dijelom izvode studijske programe iz područja pojedinih društveno-humanističkih disciplina za kojima – poput studija prava, menadžmenta, marketinga, ekonomije, psihologije i engleskog jezika – vlada potražnja na tržištu visokog obrazovanja. Nastao pod utjecajem snažnih lobističkih grupa, ovaj privatni sektor visokog obrazovanja čini čak 44 % visokoobrazovnih institucija, dok je u srednjim i osnovnim školama on gotovo zanemariv (Vuković, 2017, 203). Pitanje društvene opravdanosti ovolikog broja (posebice privatnih) sveučilišta, kao i kvalitete znanja koja se tamo dobivaju, gotovo da se ne uzimaju u razmatranje od strane obrazovnih vlasti. Pojedini privatni fakulteti, upravo zbog odsustva nadzora od strane države, svojim djelovanjem koje karakteriziraju bagatelizacija znanja, stručnosti i diploma, dolaze često u središta skandala, pa i krivičnog gonjenja (Antolović i Sadžakov, 2021, 137).
- 6) Uočljiva je i izrazita promjena društvene uloge kako sveučilišta tako i njihovih studenata. Prvo, paralelno s omasovljenjem studija nastupilo je i opadanje društvenog prestiža visokog obrazovanja. Drugo, nastavnici i istraživači na institutima nalaze se u položaju prekarijata (nesigurnost zaposlenja, pritisak podstaknut kvantificiranjem znanstvenog učinka), s obzirom na to da su stalno zaposleni

isključivo nastavnici koji su u zvanju redovitih profesora, tj. znanstvenih savjetnika. Istovremeno, u odnosu na ranija desetljeća kada su studenti bili nositelji društvenog aktivizma, danas je situacija posve drugačija: studentska populacija većinom je pasivizirana i nezainteresirana za aktualne društvene probleme. Tek sporadično se javljaju studentski protesti koji su u pravilu potaknuti nekim političkim, a ne socijalnim, ekonomskim ili akademskim problemima. Naposljetku, nastupilo je i sve veće zatvaranje važnog kanala društvene pokretljivosti koju je ranije predstavljalo visoko obrazovanje, s obzirom na to da danas studentska populacija najvećim dijelom dolazi iz srednjih i viših društvenih slojeva koji na taj način samoreproduciraju svoj društveni položaj (Marković-Krstić i Milošević-Radulović, 2015).

Pod izravnim utjecajem »bolonjske reforme« nije se našao samo sustav visokog obrazovanja nego i cjelokupni znanstveni rad na srpskim sveučilištima i znanstvenim institutima. Rukovodeći se ekonomskim načelom »efikasnosti«, reformom potaknuta nova politika u području znanosti je kao pravilo uvela kvantificiranje znanstvenih rezultata. Na taj je način mjerenje i brojčano iskazivanje (na temelju broja objavljenih radova i broja citata) postalo glavnim kriterijem znanstvenih postignuća, dok su pitanja njihova sadržaja i stvarne vrijednosti posve zanemarena. Tako su i u Srbiji, kao dio šireg općeeuropskog trenda, primjetne tri tendencije na području znanstvenog rada (Antolović, 2017). Naime, fetišizacija kvantitativnog iskazivanja znanstvenog učinka, tj. uvođenje brojčanih pokazatelja od strane nadležnog ministarstva kao praktično jedinog mjerila znanstvene kompetencije (koja je opet u izravnoj vezi s izborima u znanstvena odnosno nastavna zvanja na sveučilištu te pristupu financiranju znanstvenih projekata), rezultiralo je:

- a) Prihvaćanjem prakse *publish or perish* i izrazitog povećanja broja objavljenih radova. Naime, znanstvenici objavljuju više radova kako bi povećali svoj indeks znanstvene kompetencije. Ovakva politika srpskih vlasti na području znanosti utjecala je i na financiranje znanstvenih projekata od strane Ministarstva znanosti koje se, prilikom procjenjivanja njihove relevantnosti, prvenstveno rukovodi kvantitativnim iskazivanjem znanstvenih rezultata. Jedna od izrazitih posljedica takve politike je hiper-

- produkcija površnih, neoriginalnih i spoznajno irelevantnih radova ili, riječima sociologa Vladimira Ilića, »hiperprodukcija bofla« (Ilić, 2015; usp. Šijaković, 2016).
- b) Iako na prvi pogled ima namjeru otkloniti voluntarizam i uspostaviti čvrsto utvrđena pravila unutar znanstvene zajednice, kvantitativno iskazivanje znanstvenih rezultata i profesionalne kompetencije znanstvenika pretvara se u puki formalizam u kojemu kvalitativna dimenzija znanstvenog rada – koja bi morala predstavljati njegovu bit – gotovo da postaje posve irelevantna. U tom smislu, ocjena Ivana Kovačevića da kvantifikacija i citatometrija imaju pogubne posljedice po srpsku antropologiju mogu da se primjene i na sve ostale, a ne samo humanističke discipline (Kovačević, 2008; usp. Gucijan, 2017a).
- c) Kvantificiranje znanstvenih rezultata uvodi i svojevrsnu birokratizaciju znanstvenog rada: znanstvenici težište svoga rada usmjeravaju na prikupljanje bodova određene kategorije i ispunjavanje sve složenijih birokratskih procedura prilikom natjecanja za znanstvene projekte koje propisuje i kontrolira u međuvremenu konstituirana klasa »znanstvenih menadžera«.³ Nastojeći promovirati »znanstvenu izvrsnost« i da na efikasan način »upravljaju znanošću« oni se služe isključivo kvantifikacijom, tj. pukim prebrojavanjem znanstvenih radova i citatometrijom, tj. mjerenjem citiranosti pojedinog autora (usp. Gačanović, 2010; Kovačević, 2009; Šijaković, 2016).
- d) Mjerenje znanstvenih postignuća posjeduje snažnu tržišnu orijentaciju, tj. usmjereno je ka neposrednoj primjenjivosti znanstvenih rezultata i stjecanju profita što, kako ističe Ivan Kovačević, predstavlja »teror i nesvršishodno i kontraproaktivno nasilje nad samosviješću društva koje stvaraju nacionalne, društvene i humanističke nauke« (Kovačević, 2009). S druge strane, kvantificiranje znanstvenog rada pretvara znanstvenika u robu čija specifična vrijednost ovisi o tržišnoj ponudi i potražnji za

³ Na pojavu posebne i jako utjecajne klase »sveučilišnih birokrata« koji uglavnom čitaju pravilnike, a ne znanstvene knjige, i koji se prvenstveno bave financijama kritički je upozoravao još sredinom 20. stoljeća jedan od najistaknutijih američkih sociologa C. Wright Mills (Mills, 1964).

- »resursom« određenih osobina – u ovom slučaju, za robom koja posjeduje što veći broj objavljenih radova određene kategorije i što je moguće veći broj citata (Šijaković, 2016).
- e) Naposljetku, ali ne i najmanje važno, uočljiv je snažan utjecaj međunarodnih korporativnih financijera na teme znanstvenih projekata, osobito kada je riječ o društvenim i humanističkim znanostima. U biti, podržavaju se oni projekti koji su usmjereni na promicanje vrijednosnog sustava neoliberalne ideologije. U mnoštvu primjera koji ilustriraju ovakvu praksu, svojim karikaturnim razmjerima ističe se »nacionalna radionica« posvećena »rodnoj ravnopravnosti i važnosti rodno osjetljivog budžetiranja« koju je, uz podršku europskog projekta *Horizon 2020*, organizirao Matematički institut Srpske akademije znanosti i umjetnosti (!) (Matematički institut, 2021).

Zaključak

Svojom usmjerenošću na restrukturiranje europskih sveučilišta koje bi u što većoj mjeri odgovorilo potrebama europskog gospodarstva i snaženju njegove kompetitivnosti na globalnim tržištima rada, kapitala i usluga, »bolonjska reforma« je nesumnjivo bila prožeta neskrivenim praktično-pragmatičnim duhom. Ovo je, kao što smo svjedoci, iz temelja izmijenilo tradicionalnu fizionomiju sveučilišta i otvorilo pitanje o njegovoj ulozi u tzv. »društvu znanja« (koje svoje ekonomsko blagostanje temelji na aksiomu neprestanog tehničko-tehnološkog progressa i s njime povezanog gospodarskog rasta). Kada je riječ o rezultatima ostvarenim tijekom »bolonjske reforme« srpskih sveučilišta, mišljenja smo da navedeni primjeri (među kojima smo izabrali samo najkarakterističnije) rječitro svjedoče o tome da je zbilja novog »bolonjskog sveučilišta« velikim dijelom demantirala optimističke izjave promotora reforme. Nasuprot najavljenog »društva znanja« i »ekonomije zasnovane na znanju« neoliberalna politika »novog javnog menadžmenta«, osim što predstavlja radikalna raskid s europskim tradicijama visokog obrazovanja, mijenja i sam koncept znanja kao i njegovu ulogu u društvu (Liessmann, 2008). Ovo posebno budući da restrukturiranje sveučilišta na tržišnim načelima i njihovo pretvaranje u korporativne profitne organizacije vodi postepenom urušavanju osnovne funkcije modernog sve-

učilišta koja je tijekom prethodna dva stoljeća bila sadržana u traganju za znanjem. Stoga suvremena društva nikako ne predstavljaju »društva znanja« već upravo njegovu suprotnost. Ovo posebice imajući u vidu snižavanje znanstvenih i obrazovnih standarda i odbacivanje svih izravno neprimjenjivih/neprofitnih znanja što na koncu u potpunosti mijenja društveno vrednovanje znanja i znanosti. Podčinjavanje obrazovanja i znanosti zahtjevima tržišta vodi ka uspostavljanju »društva neznanja« što je logična posljedica utjecaja prevladavajuće konzervativne ideološke matrice i njenih interesa. Organizirana poput poduzeća kojima upravlja klasa profesionalnih menadžera, sveučilišta sve manje predstavljaju institucije koje tragaju za znanjem i prenose ga na nove generacije postajući prvenstveno organizacije u potrazi za profitom:

»Ono što nazivamo znanjem ispunjava svrhu ako i samo ako služi za prosperitetna tržišta, kvalifikacije za radna mjesta, mobilnost usluga, rast gospodarstva. Izvrsnost, kvalitetu, indikatore kvalitete, poboljšanje indikatora za mjerenje kvalitete, zadovoljstvo, mobilnost i tako dalje, smijete kritizirati samo po cijenu da sami sebi naškodite.« (Kokić, 2013, 428)

U tom kontekstu, primjereno je istaknuta i činjenica da je sveučilište dobilo jedan novi zadatak, a to je »uspostavljanje čvrstih veza između univerziteta i tržišta, što bi trebalo dovesti do neometane mobilnosti na tržištu radne snage na jedinstvenom europskom tržištu koja bi bila omogućena prepoznavanjem zajedničkih razina kvalifikacija« (Jerković, 2021, 93). Pored brojnih drugih posljedica, treba spomenuti i sljedeću, sa svojim indikativnim utjecajem na šanse i položaj značajnog broja mladih ljudi:

»S druge strane, bolonjski sustav studija ne samo što često odstranjuje svojevrsni duh slobode koji je od samih početaka modernog univerziteta činio njegov sastavni dio nego, usprkos javno obznanjenoj politici 'jednakih šansi za sve', posjeduje i vrlo konzervativne socijalne implikacije. Činjenica je da troškovi studija rastu iz godine u godine kao i da preopterećenost studenata raznim predispozitivnim obvezama ima za posljedicu da je visoko obrazovanje praktično dostupno samo studentima koji pripadaju srednjem i višem društvenom sloju. Naime, pohađanje studija znatno je otežano, ako nije u potpunosti i onemogućeno, onoj (siromašnijoj) kategoriji studenata kojih je sve više i koji su primorani sami sebe izdržavati čime je, namjerno ili nenamjerno, zatvoren izuzetno važan ventil društvene pokretljivosti koju predstavlja sveučilišno obrazovanje.« (Antolović i Sadžakov, 2021, 151)

Na kraju, ponovimo zaključak iz našeg prethodnog istraživanja koji, kako nam se čini, nije izgubio na svojoj aktualnosti, a u najvećoj mjeri se odnosi i na trenutno stanje sveučilišnog obrazovanja u Srbiji koje smo u ovom tekstu nastojali razmotriti:

»Smatramo da se važna ‘stajna točka’ kritike – pored toga što sama akademska zajednica mora naći intelektualne zainteresiranosti i snage da se pozabavi tim pitanjem – može izboriti tek u perspektivi sagledavanja cjeline društvenog konteksta. To neizostavno podrazumijeva i sagledavanje svih bitnih elemenata krize koju producira dominantni tok kapitalističke reprodukcije društvenosti. Bez spomenute analize cjeline konteksta društvenosti, nema ni suštinskog propitivanja ‘Bolonjske reforme’. Smatramo da je spomenuta reforma ‘samo’ segment moderne situacije i da kao takva podupire aktualno stanje koje je izrazito bremenito svojim anomalijama. Univerzitet je ovom reformom zapravo ‘idealno’ uklopljen u postojeći moderni kontekst društvenosti, kao jedan od njegovih nosećih stupova i realizator dominantnih interesa. Međutim, brojne činjenice vezane za spomenuti kontekst, promatrano na globalnoj razini, govore nešto sasvim drugačije od idiličnog prikazivanja modernog svijeta od strane neoliberalnih ideologa. Dovoljno je podsjetiti na neke od velikih ekonomskih napetosti koje ‘svemoguće tržište’ sve teže rješava, na podređivanje temeljnih sfera života ultimatumima profita uz devastaciju brojnih segmenata društvenosti (što donosi čitav niz važnih političkih, pravnih i moralnih dilema), na ratove koji, pored ostalog, izazivaju sve veće migrantske krize (a one se ne događaju bez sudjelovanja upravo najrazvijenijih zemalja koje, slijedeći svoje geopolitičke ciljeve, diktiraju čitav niz važnih događanja na globalnoj razini), na rastuće ekološke probleme, na svjetsko siromaštvo, ogromnu nezaposlenost i eksploataciju, na pandemije koje su ogoljele sve slabosti zdravstvenih sustava... To je ono što, nesumnjivo, obilježava aktualnu situaciju modernog svijeta i traži artikulaciju načina nadilaženja spomenutih problema, odnosno formuliranja alternativa. U takvom kontekstu, dakle, funkcionira i univerzitet, dajući, prema našem mišljenju, svoj nemali doprinos održavanju takvog stanja.« (Antolović i Sadžakov, 2021, 142)

Literatura

- Alanović, Milivoj (2019), »Ima li spasa za studije srbistike«, *Politika*, 6. 7. 2021. Dostupno na: <https://www.politika.rs/sr/clanak/482781/Kultura/Ima-li-spasa-za-studije-srbistike> [10. 5. 2022.].
- Antolović, Mihael; Sadžakov, Slobodan i Marković, Saša (2016), *Studio Bolognesi – Humanities in the Neoliberal Academia*, u: Petrović, Danijela; Antolović, Mihael (ur.), *Education and the Social Challenges at the Beginning of the 21st Century*, Sombor: Faculty of Education, str. 11–22.

- Antolović, Mihael (2017), »Ka društvu neznanja. O praktičnim implikacijama neoliberalne reforme visokog obrazovanja«, u: Branković, N. (ur.), *Izazovi vaspitanja i obrazovanja u 21. veku. Zbornik radova*, Sombor: Pedagoški fakultet, str. 11–23.
- Antolović, Mihael; Sadžakov, Slobodan (ur.) (2021), *Moderni univerzitet. Od Humboltove do Bolonjske reforme*, Sombor: Pedagoški fakultet.
- Antonić, Slobodan (2012), *Loša beskonačnost: prilozi sociologiji srpskog društva*, Beograd: Službeni glasnik.
- Antonić, Slobodan (2022), »Kompradorska elita preuzima srpsko obrazovanje«, u: Šljukić, Srđan, Vladošić, Slobodan (ur.), *Nacija i obrazovanje. Tematski zbornik*, Novi Sad: Matica srpska, str. 35–54.
- Baucal, Aleksandar (2015), »O nauci i društvu« *Peščanik*. Dostupno na: <http://pescanik.net/o-nauci-i-drustvu/> [10. 5. 2022.].
- Becker, Lena (2012), *Bildung im Zeichen der Ökonomisierung. Der Bologna-Prozess und seine Auswirkungen auf die Erziehungswissenschaft*, Darmstadt: Büchner.
- Bell, Daniel (1973), *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*, New York: Basic Books.
- Bok, Derek (2003), *Universities in the Marketplace*, Princeton: Princeton University Press.
- Bondžić, Dragomir (2010), *Univerzitet u socijalizmu. Visokoškolsvo u Srbiji 1950–1960*, Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Bologna Declaration* (1999). Dostupno na: http://media.ehea.info/file/Ministerial_conferences/02/8/1999_Bologna_Declaration_English_553028.pdf [10. 5. 2022.].
- Bourdieu, Pierre (1998), »Utopia of endless exploitation. The essence of neoliberalism«, *Le Monde Diplomatique*. Dostupno na: <http://mondediplo.com/1998/12/08bourdieu> [10. 5. 2022.].
- Cvetičanin, Adrijana (2021), »Srbija ima nerealan broj doktorata«, *Politika*, 27. 5. 2021. Dostupno na: <https://www.politika.rs/sr/clanak/479906/Magazin/Srbija-ima-nerealan-broj-doktorata> [10. 5. 2022.].
- European Commission/EACEA/Eurydice (2015), *The European Higher Education Area in 2015: Bologna Process Implementation Report*, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Delić, Zlatan; Šarić, Hariz (2013), »Mogućnosti kritike Bolonjskog sustava u Bosni i Hercegovini iz perspektive održivog razvoja«, *Filozofska istraživanja*, 33(3), 441–457.
- Gaćanović, Ivana (2010), Problem globalnog rangiranja univerziteta ili o iskušenjima savremenih visokoobrazovnih sistema, *Etnoantropološki problemi*, 5 (2), 185–204.
- Gucijan, Sandra (2017), »Dualno obrazovanje najvažnija tema za Srbiju«, *Politika*, 6. 2. 2017. Dostupno na: <https://www.politika.rs/sr/clanak/373714/Dualno-obrazovanje-najvaznija-tema-za-Srbiju> [10. 5. 2022.].

- Gucijan, Sandra (2017a), »Da li je bibliografija pouzdan metod vrednovanja naučnika«, *Politika*, 20. 8. 2017. Dostupno na: <https://www.politika.rs/sr/clanak/387305/Vazan-je-kvalitet-a-ne-broj-radova> [10. 5. 2022.].
- Harvi, Dejvid (2012), *Kratka istorija neoliberalizma*, Novi Sad: Mediterran publishing.
- Humboldt, Wilhelm von (1990), »Über die innere und äussere Organisation der höheren wissenschaftlichen Anstalten zu Berlin«, u: Müller, E. (ur.), *Gelegentliche Gedanken über Universitäten*, Leipzig: Reclam, str. 273–283.
- Ilić, Vladimir (2015), »Raščaravanje univerziteta: društvene i humanističke nauke u kapitalističkoj Srbiji«, *Peščanik*. Dostupno na: <http://pescanik.net/rascaravanje-univerziteta-drustvene-i-humanisticke-nauke-u-kapitalistickej-srbiji/> [10. 5. 2022.].
- Jerković, Ivan (2011), »Visoko obrazovanje u Srbiji: iskustva s reformama i perspektive«, u: Domović, Vlatka; Gehrmann, Zygfyrd Eckardt; Krüger-Potratz, Marianne; Petravić, Ana (ur.), *Evropsko obrazovanje. Koncepti i perspektive iz pet zemalja*, Zagreb: Školska knjiga, str. 179–195.
- Jerković, Ivan (2021), »Obrazovne promene i napredak: po starom (ne)možemo, po novom (ne)znamo«, u: Antolović, Michael; Sadžakov, Slobodan (ur.), *Moderni univerzitet. Od Humboltove do Bolonjske reforme*, Sombor: Pedagoški fakultet, str. 89–105.
- Kamerer, Eva; Milisavljević, Vladimir (2014), »Naučni radnici, bodovi i više...«, *Peščanik*. Dostupno na: <http://pescanik.net/naucni-radnici-bodovi-i-vise/> [10. 5. 2022.].
- Kovačević, Ivan (2008), »Odnos države prema humanističkim naukama u Srbiji početkom XXI veka – citatometrija kao pokušaj ubistva srpske antropologije«, *Etnoantropološki problemi*, 3(2), str. 27–43.
- Kovačević, Ivan (2009) »O ćurkama, pilićima i citatnim indeksima«, *Antropologija*, 8, str. 9–31.
- Kokić, Tonči (2013), »Industrijalizacija sveučilišta i dehumanizacija«, *Filozofska istraživanja*, 33(3), str. 425–432.
- Kuzmanović Jovanović, Ana (2020), »Akademsko pisanje iz perspektive kritičke pedagogije: vid otpora neoliberalnoj ideologiji u visokom obrazovanju«, *Andragoške studije*, 1, str. 163–177. [10.5937/AndStud2001163K](https://doi.org/10.5937/AndStud2001163K)
- Richard, Levins; Richard Lewontin (1985), *The Dialectical Biologist*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Liessmann, Konrad Paul (2008), *Teorija neobrazovanosti. Zablude društva znanja*, Zagreb: Jesenski i Turk.
- Lorenz, Chris (2006), »Higher Education Policies in the European Union, the 'Knowledge Economy' and Neo-liberalism«, *Social Europe. The Journal of the European Left*, 2(2), str. 78–86.
- Marković-Krstić, Suzana; Milošević-Radulović, Lela (2015), »Socijalno poreklo i obrazovne orijentacije studentske omladine (komparativna analiza na pri-

- meru studentske populacije u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj)«, *Sociološki pregled*, 49(4), str. 469–512.
- Matematički institut (2021), »Planovi za rodnu ravnopravnost u nauci«. Dostupno na: https://vesti.mas.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2021/02/Program_LeTS-GEPS_radionice.pdf [10. 5. 2022.].
- Milanović-Hrašovec, Ivana (2016), »Intervju – Dušan Teodorović, akademik: Srbiju će upropastiti lažne diplome i doktorati«, *Vreme*, br. 1319.
- Mils, Rajt [Mills, Wright] (1964), *Sociološka imaginacija*, Beograd: Savremena škola.
- Negrišorac, Ivan (2022), »Nacija i reforma obrazovanja. Kratka studija dva slučaja: Šuvarova i Bolonjska reforma«, u: Šljukić, Srđan; Vladušić, Slobodan (ur.), *Nacija i obrazovanje. Tematski zbornik*, Novi Sad: Matica srpska, str. 221–279.
- Niče, Fridrih [Nietzsche, Friedrich] (1997), *O budućnosti naših obrazovnih ustanova*, preveo Dušan Janić, Novi Sad, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Osterhammel, Jürgen (2010), *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*, München: C. H. Beck.
- Petrušić, Sandra (2009), »Diploma na sopstveni rizik«, *NIN – nedeljne informativne novine*, br. 3063.
- Presidency Conclusions Lisbon European Council 23 and 24 March 2000 (2000). Dostupno na: http://www.consilium.europa.eu/en/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/00100-r1.en0.htm [10. 5. 2022.].
- Pudar Draško, Gazela; Pavlović, Aleksandar, M. (2021), *Univerzitet u Srbiji i njegova društvena odgovornost*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Institut za demokratski angažman jugoistočne Evrope.
- Rajić, Ljubiša (2010), »Doba neznanja«, *NIN – nedeljne informativne novine*, br. 3111.
- Schulze, Winfried (2005), »Mit Humboldt nach Bologna! – Grundfragen der Neuordnung von Studiengängen«, *Zeitenblicke*, 4(1). Dostupno na: <http://www.zeitenblicke.de/2005/1/schulze/index.html> [10. 5. 2022.].
- Šijaković, Bogoljub (2016), »Obrazovanje u 'društvu znanja': između ironije i nostalgije«, *Letopis MS*, 497(3), str. 271–285.
- Uzelac, Milan (2009), *Priče iz Bolonjske šume*, Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača.
- Vuković, Danilo (2017), *Preoblikovanje neoliberalizma. Socijalna politika u Srbiji*, Novi Sad: Mediterran publishing.
- Wehler, Hans-Ulrich (1987), *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. erster Band: *Vom Feudalismus des Alten Reiches bis zur Defensiven Modernisierung der Reformära 1700–1815*, München: C. H. Beck.
- Weitgruber, Barbara; Csekei, László (2010), *Bologna 1999-2010. Achievements, Challenges, Perspectives*, Berlin: RAABE Fachverlag für Wissenschaftsin-

formation. Dostupno na: http://www.ehea.info/media.ehea.info/file/2010_Budapest_Vienna/65/6/duz_spec_Bologna_598656.pdf [10. 5. 2022.].

Yerevan Communiqué (2015), Dostupno na: http://media.ehea.info/file/2015_Yerevan/70/7/YerevanCommuniqueFinal_613707.pdf [10. 5. 2022.].

Zagorac, Ivana (2017), »Ideja sveučilišta i uloga filozofije«, *Diacovensia*, 25(4), str. 531–547. <https://doi.org/10.31823/d.25.4.2>

Zakon o visokom obrazovanju (2005). *Službeni glasnik RS*, br. 76.

LOOKING BACK: “BOLOGNA UNIVERSITY” AND THE PERSPECTIVES OF HIGHER EDUCATION IN SERBIA AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

Michael Antolović, Slobodan Sadžakov

The paper analyzes the implementation of the “Bologna reform” of higher education in the Republic of Serbia during the last fifteen years. Emphasizing neoliberalism as the ideological basis of the reform, the authors subjected the reform to a critical analysis of its normative goals and achieved achievements. The authors conclude that the restructuring of universities based on market principles and their transformation into for-profit organizations leads to the gradual collapse of the basic function of a modern university embodied in the search for truth and the production of knowledge. Contrary to the proclaimed “knowledge society”, the reform led to the lowering of scientific and educational standards and the neglect of immediately inapplicable knowledge, which completely changed the social evaluation of knowledge and science and resulted in the establishment of a “society of ignorance”.

Keywords: “Bologna reform”, Serbia, “knowledge society”, higher education, neoliberalism